

Risknytt nr 2-2004

Innehåll:

- Några rader från ordföranden, *sid 1*
- Tema 1: Forskarperspektivet, *sid 2*
- Tema 2: Bedömar- och beslutsfattarperspektivet, *sid 4*
- Tema 3: Förmedlarperspektivet, *sid 7*
- Tema 4: Aktörsperspektivet, *sid 9*
- Hur går vi vidare, *sid 13*
- Nya medlemmar, *sid 15*

Några rader från ordföranden

I Risknytt nr 1-2004 aviserade jag att nr 2-2004 skulle bli ett specialnummer med enbart dokumentation från det seminarium som Riskkollegiet genomförde den 23 september 2003 på temat

Att överdriva eller förringa risker

Ovanligt många medlemmar deltog vid detta tillfälle. Att publicera dokumentation och referat från seminarier innebär avvägningar mellan strävanden efter fullständighet, översikt och läsbarhet. Redaktören Marie Haag Grönlund och jag hoppas att föreliggande nummer tillgodoser såväl önskemål av de medverkande om korrekta referat som möjligheter för de som var närvarande att känna igen sig. Förhoppningsvis väcker numret också intresse bland de medlemmar och andra läsare som inte hade möjlighet att närvara.

I inbjudan till seminariet erinrades om att miljögifter under senare år har orsakat uppmärksammade händelseförlopp och häftig diskussion om riskerna. Risker i samband med spridning av smitta (HIV-diskussionen), mobiltelefoni och vilda djur (vargfrågan) är andra exempel. Huvudfrågan som ställdes var *Kan vi i dessa fall eller i andra se exempel på att riskerna har överdrivits eller förringats och vilka kan motiven i så fall ha varit?* För att besvara den hade åtta personer med mycket varierande bakgrund och erfarenheter vidtalats.

Seminariet hade byggts upp kring fyra teman med anknytande frågeställningar:

- Forskarperspektivet: *Hur kan/bör en forskare som "upptäcker" en större risk/fara agera för att vidareföra sina resultat (utöver den rapportering som i praktiken enbart når ut till forskarkolleger)?*
- Bedömar- och beslutsfattarperspektivet: *Ansvariga myndigheter ska göra en bedömning när forskare slår larm om en större risk/fara. Det kan gälla en lokal hälsovårdsnämnd, en länsstyrelse eller en central förvaltningsmyndighet. Myndigheterna skall också snabbt ta ställning till vilka åtgärder som bör vidtas. Vilka svårigheter ställs myndigheterna inför vid dessa bedömningar och ställningstaganden? Har myndigheterna tillgång till den kompetens som saken kräver?*
- Förmedlarperspektivet: *Vilka förutsättningar och arbetsförhållanden gäller för massmedia som förmedlar information om forskarlarm och myndigheters åtgärder med anledning av sådana larm? Kan forskare agera (medvetet eller omedvetet) så att rapporteringen i media överdriver eller förringar riskerna?*
- Aktörsperspektivet: *Hur utnyttjar olika aktörer möjligheten att överdriva eller förringa risker i en verksamhet där de har intressen? Helgar ändamålen medlen? Kan man göra något mot falska förespeglningar, snedvriden journalistik och medveten skrämselpropaganda?*

riskkollegiet

svensk förening för riskvetenskap

Nästa nummer av Risknytt planeras utkomma under september 2004. Innehållet kommer att domineras av referat från de två seminarier som Riskkollegiet ordnade under första halvåret 2004, *Risker i det finansiella systemet* (18 februari) och *Kriterier för tolerabel risk – behövs det?* (15 april).

I skrivande stund är planerna för seminarier under hösten 2004 inte så långt gångna att datum och ämnen kan anges. Styrelsen arbetar med olika uppslag och hoppas att under år 2004 kunna ordna ytterligare ett till två evenemang.

Olof Söderberg

Tema 1. Forskarperspektivet

Hur kan/bör en forskare som "upptäcker" en större risk/fara agera för att vidareföra sina resultat (utöver den rapportering som i praktiken enbart når ut till forskarkolleger)?

Professor Åke Bergman (Miljökemi, Stockholms universitet och ledamot i Riskkollegiets vetenskapliga råd).

Åke Bergman inledde med att diskutera sannolikheter och effekt - orsakssamband. Sannolikheten för att en viss händelse skall inträffa kan beräknas matematiskt. För vissa händelser är träffsäkerheten mycket stor, i andra fall är beräkningen behäftad med stora fel och är mycket osäker. Sannolikheten betecknas som en risk om den är negativ eller upplevs som negativ. Då händelsen har positiva förtecken är det en chans/möjlighet.

Effekt – orsakssamband studeras lämpligen experimentellt. För kemikalier och vissa fysikaliska företeelser (buller, vibrationer, strålning) föreligger samband mellan dos och respons. De experimentella resultaten kan lätt översättas i risken för att en viss effekt skall uppstå. För effekter som LD₅₀ och enzyminduktion följer sambandet en sigmoid kurva och vi kan få fram en lägsta dos under vilken vi inte kan se några effekter (NOEL). För slumpartade effekter, s.k. stokastiska samband, föreligger ett linjärt samband mellan effekten och dosen (t.ex. viss typ av cancer).

Vad har vi då för möjligheter att bestämma huruvida någon känd effekt verkligen uppstår i vår miljö, i människor eller i andra organismer i naturen? Antingen vi utgår från experimentella data eller fältdata kommer sannolikheten att effekten skall manifesteras i ett nytt och okänt sammanhang att vara behäftad med avsevärd osäkerhet. Osäkerheten leder ofta till subjektivitet i tolkningarna, vilket kan resultera i en överdriven eller underskattad sannolikhet för att händelsen kommer att inträffa. I dessa fall är möjligheten att göra en korrekt förutsägelse begränsad.

För utvärdering av cancerrisker upprättades International Agency for Research on Cancer (IARC), under WHO, som på vetenskapliga grunder bedömer cancerframkallande kemikalier. All vetenskaplig dokumentation om en kemikalies genotoxiska och cancerframkallande egenskaper granskas och resultaten leder till en klassificering av kemikalierna som cancerframkallande, sannolikt cancerframkallande eller möjligen cancerframkallande.

Ingen annan hälsoeffekt än cancer behandlas på motsvarande sätt trots att vi vet att kemikalier inklusive miljöföroreningar kan ha t.ex. reproduktionstoxikologiska, neurologiska eller allergiframkallande effekter. Det finns ett behov att vi precis som för cancer utför vetenskaplig prövning också för andra effekter som kan påverka hälsa och miljö för att förbättra riskbedömningarna av kemikalier.

Spridning av forskningsresultat sker genom att forskare publicerar sina resultat i vetenskapliga tidskrifter efter det att artiklarna har granskats av andra forskare. *Först då har vi som forskare slutfört det enskilda arbetet.* Forskningsresultat kan även spridas genom ansökningar för projekt- och programfinansiering samt via manuskript som ännu ej publicerats men som skrivs och trycks i avhandlingar. Forskare rapporterar ofta sina resultat vid konferenser/symposier där kollegor deltar. Detta är ett vedertaget sätt att sprida information om forskningsläget. Men det finns då givetvis en risk att vetenskapliga data sprids utanför vetenskapssamhället utan att resultaten hunnit granskas av andra forskare i tillräcklig utsträckning för att säkerställa kvaliteten i forskningsresultaten.

Vanligast tycks vara att spridningen sker via konferenspresentationer. Sådan spridning kan medföra att forskaren mister rätten till sin upptäckt, eftersom upptäckten nästan uteslutande tillskrivs den som publicerar den första fullständiga vetenskapliga uppsatsen om resultatet i fråga. Om forskningsresultaten är av stort nyhetsvärde – kan leda till patent – måste patentfrågan först lösas, och ingen publicering får då ske innan detta är klart.

Då forskningsresultaten påvisar en ny, omedelbar fara eller risk för liv och hälsa måste forskaren handla enligt god etisk sed och omedelbart informera berörda myndigheter och/eller departement. Bra exempel på att detta har hänt saknas dock. Forskningen har oftare initierats efter det att effekter redan har upptäckts hos människor och man har sedan i efterhand försökt förstå vad som orsakat händelsen. Det var effekterna i människa som syntes först vid exempelvis PCB-olyckan i Japan 1968, HCB i Turkiet 1959, MeHg i Minamata, PBB i Michigan och akrylamid i tunnelarbetare i Hallandsåsen. Ett undantag utgör upptäckten att akrylamid bildas vid upphettning av kolhydratiska livsmedel.

När forskare ser behov att informera myndigheter måste en avvägning göras mot såväl överdrift som underskattning. Detta är den svåra delen i att kommunicera risker eftersom ingen riktigt kan säga vilken betydelse ett fynd har. Frestelser för forskare att bli uppmärksammade, och för myndigheter och organisationer att spela större roll än vad de egentligen har, är ytterligare faktorer som påverkar vad som sprids.

Kommunikationen med samhället utanför akademien – bl.a. med myndigheter – är både viktig och nödvändig och utgör dessutom universitetens tredje uppgift, utöver forskning och undervisning. Det tillhör forskarens uppgift och innebär att man ska informera myndigheterna om de resultat man får fram, men detta kan och bör vanligen först göras när hela publiceringsarbetet slutförts. Forskaren känner ibland att den information man har kan kommuniceras tidigare men konsekvenserna av kommunikationen kan komma att ifrågasättas av samhället och kollegor. Det är inte ens självklart att myndigheter ska ta del av preliminära data, eftersom myndigheterna har en annan samhällsroll än forskaren, och därigenom kan orsaka oönskad spridning av idéer/resultat. Forskaren är idéägaren fram till dess att publicering skett.

För att dimensionera och sätta forskningsresultat i rätt perspektiv föreslog Åke Bergman att en panel inrättas, t.ex. inom ramen för Riskkollegiet, där forskaren kan få hjälp i bedömningen av hur han eller hon ska gå vidare med sin information. Panelen bör arbeta under konfidentialitet. En sådan panel/expertgrupp skulle kunna hjälpa forskaren att dimensionera sitt fynd, dvs att inte underskatta eller överdriva dess betydelse alltför kraftigt.¹

¹ Riskkollegiets styrelse har senare kommit överens med Åke Bergman att han kontaktar ledamöterna i kollegiets vetenskapliga råd för att få synpunkter på förslaget. Denna process pågår för närvarande (juni 2004).

Kommunikation av risker innebär inte sällan att forskare avkrävs kommentarer på andras arbeten. Åke Bergman pekade på vikten av att man inte uttalar sig utan att vara väl insatt i en fråga. Det vetenskapliga perspektivet är enkelt - inga kommentarer utan att man läst den vetenskapliga publikationen. Man måste vara vaksam mot subjektiva bedömningar som förringar respektive överdriver betydelsen av forskningsresultaten. Här har många forskare felat!

Sammanfattningsvis pekade Åke Bergman på att varje forskare bör

- Identifiera sin roll och agera utifrån den rollen.
- Slutföra varje forskningsprojekt/del i sådant projekt med en publikation.
- Slutföra publiceringsarbetet ända fram till det tryckta resultatet (alt. nätpubliceringen) innan dessa data kommuniceras med myndigheter och media.
- Agera ansvarsfullt gentemot myndigheter/motsvarande.
- Visa öppenhet mot det omgivande samhället (3:e uppgiften).
- Vara aktiv för att vi ska kunna skapa bättre livsmiljöer. Svenska röster behövs för att driva en progressiv utveckling av vår internationella livsmiljö.

Marie Haag Grönlund

Tema 2. Bedömar- och beslutsfattarperspektivet

Ansvariga myndigheter tvingas till en bedömning när forskare slår larm om en större risk/fara. Det kan gälla en lokal hälsovårdsnämnd, en länsstyrelse eller en central förvaltningsmyndighet. Myndigheterna skall också snabbt ta ställning till vilka åtgärder som bör vidtas. Vilka svårigheter ställs myndigheterna inför vid dessa bedömningar och ställningstaganden? Har myndigheterna tillgång till den kompetens som saken kräver?

Professor Boel Berner (tema teknik och social förändring, Linköpings universitet) och medicinalråd Ann Thuvander, Socialstyrelsen.

Boel Berner beskrev en viss typ av organisation, s.k. HRO (high reliability organisations) vilka är stabila och har system som inte ideligen faller sönder. Dessa organisationer kännetecknas av

- Lärande och feedback
- Redundans, d.v.s överskottskapacitet och överlapp i kompetens
- Flexibel decentraliserad organisation
- Många informations- och kommunikationskanaler

Det går att dra lärdomar från dessa organisationer om hur man fattar beslut som gäller osäkerheter och risker. Som exempel på sådana organisationer nämndes hangarfartyg och elsystem.

Ett problem som uppfattas som en kris behöver inte alltid vara en egentlig kris utan snarare en skandal. Detta framkom bl.a. i en studie om kopplingen mellan blodtransfusion och HIV-smitta. Till att börja med kunde man inte klart beskriva problemet, detta var ett s.k. "ill defined problem" och det fanns många obesvarade frågor av typen: Hur många är drabbade? Hur smittas man? Vilka åtgärder behövs?

Politiska faktorer kan innefatta hur risken kommuniceras, negativa och positiva händelser som förknippas med hanteringen etc.

I ett tidigt skede när man inte kunde testa för HIV, var riskgrupperna sprutnarkomaner, haitier, homosexuella män, folk från Afrika. Ett antal programmatiska åtgärder vidtogs med olika intensitet i olika länder. Man skulle selektera bort personer ur riskgrupperna som blodgivare, och när teknik kom 1985 kunde man testa blodet för HIV samt fasa ut icke värmebehandlade blodprodukter. Åtgärderna med att selektera bort riskgrupper var relativt framgångsrik, bl.a. i Sverige. I Frankrike misslyckades man dock totalt med detta, på grund av den socialt och kulturellt förhärskande uppfattningen att blodgivning är bra, samt att man inte ville misstänkliggöra vissa grupper av blodgivare t.ex. internier. Konsekvensen blev att 60% av de smittade via blodtransfusion i Europa fanns i Frankrike. Vad gäller de tekniska åtgärderna – testning, värmebehandling – var man ungefär lika framgångsrik i de flesta länder. Dock ledde den fördröjning som skedde i Frankrike och även användningen av icke-värmebehandlade produkter till en omfattande politisk skandal. Det tolkades som att de ansvariga brydde sig mer om budget och franska industriintressen än de blödarsjukas situation. Ett antal läkare åtalades och dömdes, ministrar åtalades, konstitutionen förändrades och även om två av tre ministrar frikändes (och den tredje fick villkorlig dom) innebar utvecklingen under 1990-talet ett stort politiskt trauma.

Politiska misslyckanden av detta slag uppstår lättare vid frågor som är emotionellt laddade (plockas upp och sprids effektivt via media), vardagsnära (enkla att förstå för den allmänna befolkningen) och som kan göras politiskt laddade genom att associeras till andra frågor eller en allmän misstro mot (vissa) politiker.

Varför ledde då inte frågan om blödarsjuka/HIV till en politisk skandal i Sverige? Det visade sig att "krisarbetet" i Sverige var avpolitiserat och skedde med stor öppenhet. HIV-kommissionen bestod t.ex. av flera olika grupper och besluten var decentraliserade och kom inte "uppifrån". Processen kännetecknades av snabbt lärande och feedback. Den svenska policy-stilen var mer konsensusinriktad och innebar att inga politiska grupper kunde annektera frågan och driva den hårt. Dessutom fanns redan en färdig policy angående kompensation till drabbade inom sjukvården och det uppstod således inte den typ av svekdiskussion kring denna fråga som var central i andra länder, bl.a. Frankrike.

Olika utvecklingsstadier kan iakttas i riskhanteringsprocessen. I det tidiga skedet är "risken" eller "krisen" ett dåligt definierat problem och det finns en tendens att försöka undvika frågan. I detta skede ser de ansvariga det som viktigt att inte orsaka onödig oro. Misstänkliggörande kan orsaka stigmatisering och frågan kan flyta ut till att associeras med andra, kända problem eller risker. GMO skulle exempelvis kunna associeras till händelserna kring BSE/kött och mobiltelefonrisker och 3G-risker med elöverkänslighet.

I nästa skede, mellanskedet, utreds frågan med forskningsprogram för att undersöka problemen, riskbedömningen sker på ett mer övertänkt sätt, men det finns även en tendens att minimera problemen från de ansvarigas sida. Under det tredje stadiet, mognadsstadiet, är kunskaperna säkrare men misstro och en frysning av inställningen kan infinna sig, trots förändrade omständigheter. Vissa grupper "äger" frågan; på så sätt kom tex. HIV-positiva patienter att starkt påverka hur kliniska tester utfördes i USA.

Bland möjliga strategier för riskfrågehantering nämnde Boel Berner:

- Acceptera ansvar.
- Lär av forskning och erfarenhet.
- Prioritera.
- Inse att acceptabel risk är en politisk fråga.
- Institutionaliser dialoger (expertpaneler, koncensuskonferenser).
- Ta itu med osäkerheter:
 - skydda människor och miljö,
 - begränsa användning,
 - skapa spridningsskydd,
 - lindra effekter.
- Gå försiktigt fram:
 - skapa säker design,
 - bevisa ofarlighet.

Sammanfattningsvis rekommenderade Boel Berner att tillämpa en pragmatisk och öppen konsensusinriktad policystil med integrerande av olika röster för att nå såväl programmatisk som politisk framgång.

Enhetschef Ann Thuvander (Socialstyrelsen) lyfte fram bedömar- och beslutsfattarperspektivet sett utifrån dagens villkor.

Som exempel på hur myndigheterna arbetar för att hantera larm, beskrev Ann Thuvander hur man 2002 jobbade med larmet om att blåbetong misstänktes orsaka leukemi hos barn. Den centrala myndighetens (Socialstyrelsens i detta exempel) roll vid en sådan "risk/krissituation" är att

- Skaffa information från forskare.
- Samråda med andra berörda myndigheter.
- Informera kommunala miljö & hälsoskyddsförvaltningar.
- Bestämma vem/vilka som tar hand om informationen.

Kommunernas roll vid en "risk/krissituation" (exempelvis ett stort antal matförgiftningar) är att:

- Hantera kommuninnevånarnas oro, t.ex. per telefon.
- Avvakta information från centrala myndigheter.
- Vidarebefordra information från central nivå.
- Erbjuder mätningar (i vissa fall).

Det största problemet är inte larm från forskare - det är betydligt svårare att hantera verkliga händelser som ger misstanke om risker. Exempelvis väcker ett antal tumörer hos barn i en viss skola givetvis frågan om det finns ett samband med en viss exponering eller om det är en ren slump händelse.

Generellt litar den svenska befolkningen på olika myndigheters råd och vägledningar. Men de officiella rekommendationerna angående elsäkerhet, framförallt strålning från elektromagnetiska fält, har ifrågasatts och misstrots av stora grupper. RALF-rapporten om elektromagnetiska fält blev föremål för mycket kritik från vissa intressegrupper, vilket medförde att förtroendet för rapporten och myndigheten minskade. Många människor känner en oro för elektromagnetiska fält vilket kommer till uttryck tex i samband med utbyggnaden av 3G-nätet. Vid larmet om amalgam i tandfyllningar meddelade myndigheter och forskare i början att det var mer eller mindre ofarligt med amalgam, för att sedan allt mer diskutera riskerna för människors hälsa. Många befarar nu att samma vändning kan komma i elöverkänslighetsfrågan. För att undvika ytterligare utarmning av förtroendekapitalet måste riskkommunikationen utvecklas och förbättras.

Marie Haag Grönlund

Tema 3. Förmedlarperspektivet

Vilka förutsättningar och arbetsförhållanden gäller för massmedia som förmedlar information om forskarlarm och myndigheters åtgärder med anledning av sådana larm? Kan forskare agera (medvetet eller omedvetet) så att rapporteringen i media överdriver eller förringar riskerna?

Redaktör Ann-Louise Martin, Sveriges Radios vetenskapsredaktion och informationschef Lena Wollin, Vetenskapsrådet

Denna session hade utformats som ett rollspel, i vilket de olika perspektiv belystes som en vetenskapsjournalist och en informatör vid ett universitet har att utgå från när forskningsresultat ska spridas till allmänheten. Sammanfattningsvis framkom följande.

Informatörens uppdragsgivare är universitetet. I uppdraget ingår att sprida förtroende för den forskning som bedrivs. Ett led i detta arbete är att uppmuntra forskare att sprida information om forskningsresultat och att ge forskarna hjälp med att utforma sådan information. En form för sådan hjälp kan vara att bistå forskaren vid författandet av populärvetenskapliga framställningar. Det är viktigt att informatören agerar som "djävulens advokat" gentemot forskarna; genom att ställa ingående frågor till dem före offentliggörandet kan informatören bidra till att de resultat som presenteras verkligen är kvalitetssäkrade.

I en ideal situation har forskaren först publicerat sig i ett vetenskapligt sammanhang, och publiceringen har föregåtts av sedvanlig granskning, utförd av andra kompetenta forskare. Då är uppgiften "bara" att bistå med utformningen av information om dessa resultat till en bredare publik. Men verkligheten är sällan så enkel. Det finns situationer när det av olika anledningar inte ges tid att avvakta forskarsamhällets egen granskning av forskningsresultat. Särskilt i sådana situationer har informatören anledning uppmärksamma forskaren på frågor som

- Är resultaten så alarmerande att det finns skäl att ta direkt kontakt med den statliga tillsynsmyndighet som närmast har ansvar för sakområdet?
- Vilka vägar är lämpligast att välja för att få ut informationen till allmänheten? Exempel kan vara
 - Universitetets/institutionens egen hemsida.
 - Pressreleaser till någon nyhetsdesk, exempelvis TT eller Dagens Eko.
 - Presseminarium för utvalda journalister där forskare medverkar för att ge journalisterna en allmän kunskapsbas.
 - Presskonferens.

Grundläggande för hur informationen bör utformas är att man gör klart för sig själv vad man vill uppnå med sin information. Vem är mottagare av informationen? Vad vill man att mottagaren av informationen ska göra?

För *journalisten* kan uppgiften och arbetssituationen skilja sig något beroende på om det är fråga om en vetenskapsjournalist eller en ren nyhetsjournalist. Men uppgiften är i båda fallen att försöka få fram nyheter att föras ut till allmänheten. En inbjudan till en presskonferens innebär i sig en nyhet. Journalisten frågar sig hela tiden vem som är bästa källan, forskaren själv eller informatören. En i förväg upparbetad god relation mellan informatören och journalisten – samtidigt som båda är medvetna om sina olika roller och uppdragsgivare – kan bidra till god kvalitet i vad journalisten publicerar.

Under rollspelet kom man också in på frågor med anknytning till hanteringen av larmet våren 2002 om *akrylamid* i livsmedel. Några punkter som berördes var följande:

- Varför kallade Livsmedelsverket till presskonferens?
- Det faktum att det kallades till presskonferens bidrog till att skapa en stor nyhet.
- Kanske var det så att "fel" media uppmärksammade informationen.
- Målgrupp för informationen blev allmänheten, men medias rapportering kom att delvis bygga på feltolkningar av vad de närmast ansvariga forskarna kommit fram till.
- Livsmedelsverkets trovärdighet blev så småningom allmänt ifrågasatt.

Under diskussionen rådde allmän enighet om att forskare har en moralisk skyldighet att rapportera "alarmerande" resultat direkt till ansvarig myndighet. Men olika värderingar hos forskare som arbetar i olika miljöer kan leda till att de tolkar data på olika sätt. Från olika håll underströks behovet av flera fack-kunniga journalister – journalister utan egna baskunskaper kan oavsiktligt lätt misstolka information som forskarna ger. Man efterlyste också forskare som tog sig an att kommentera och lägga till rätta felaktiga påståenden som fått spridning i pressen. Vidare påpekades att det var viktigt att skilja mellan "enskilda forskare" och "vetenskapen" – den forskare som uttalar sig är inte alltid representativ för sin egen vetenskap.

Olof Söderberg

Tema 4. Aktörsperspektivet

Hur utnyttjar olika aktörer möjligheten att överdriva eller förringa risker i en verksamhet där de har intressen? Helgar ändamålen medlen? Kan man göra något mot falska förespeglningar, snedvriden journalistik och medveten skrämselfpropaganda?

Lars Thalén, VD i Identity AB, konsultbolag inom strategi och kommunikation.

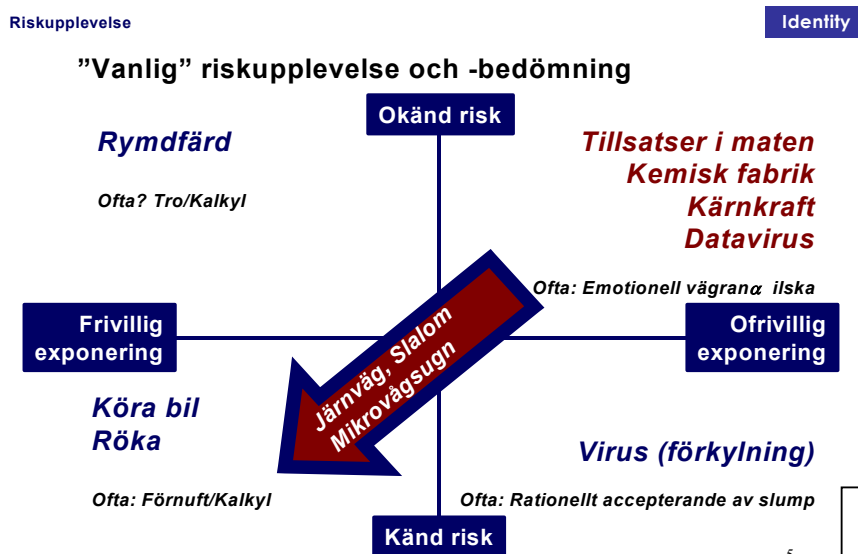
Frågor om hantering av risker och kriser av olika slag har av naturliga skäl sedan länge varit av central betydelse för ledningar i företag och organisationer. Alla har problem och *risker* och möter oväntade händelser. En *kris* kännetecknas av en oväntad händelsekedja, helt eller delvis utanför ledningens kontroll. Företagets eller organisationens lönsamhet och/eller existens känns eller är hotad. Ledningen riskerar att förlora kontrollen över företagets/organisationens framtid – och dessutom sina egna jobb. *Kriser uppstår ofta när medierna "tar över" kända problem eller risker – och gör en annan riskbedömning.*

Med den utgångspunkten byggde Lars Thalén upp sin framställning kring fyra teman, nämligen

- Riskupplevelse: Hur upplever olika grupper olika risker i olika situationer?
- Risk som vapen: Hur utnyttjar olika aktörer möjligheten att överdriva eller förringa risker i en verksamhet där de har intressen? Helgar ändamålen medlen?
- Försvar: Kan man göra något mot falska förespeglningar, snedvriden journalistik och medveten skrämselfpropaganda?
- "Corporate Social Responsibility": Systematiserad riskbedömning.

Riskupplevelse: Hur upplever olika grupper olika risker i olika situationer?

Följande bild illustrerar hur okända och kända risker upplevs och hur upplevelsen av risk har samband med om det är fråga om en frivillig eller ofrivillig exponering.

Rymdfärder är exempel på frivillig exponering för okända risker. De sker sällan och den som exponerar sig för risken bedömer denna utifrån både en tro och en rationell kalkyl. Bilkörning och rökning är kända exempel på *frivillig* exponering för *kända risker*. Dessa risker är vanligt förekommande och de som exponerar sig för risken bedömer denna utifrån både sitt förnuft och en rationell kalkyl. Exempel på ofrivillig exponering för okända risker är tillsatser i maten, utsläpp från en kemisk fabrik eller från ett kärnkraftverk samt datavirus. Dessa företeelser förekommer relativt sällan, men om frekvensen av denna exponering ökar, så blir följderna emotionella reaktioner i form av ilska. Virus och förkylningar är exempel på ofrivillig exponering för kända risker. Människor drabbas ganska ofta och reagerar vanligen som ett rationellt accepterande av en slump.

Det finns samtidigt också olika förhållningssätt till risker som beror på olika funktioner/roller i samhället och på i vilka miljöer riskbedömningen görs. Dessutom är riskbedömningarna olika inom olika professioner. Här borde man kunna lära av varandra. Följande resonemang kan tjäna som illustration. Inom "samhället" kan man se en "beslutsarena" där rationella avvägningar sker, en "debattarena" där medierna verkar och i stor utsträckning spelar på emotioner samt en "individarena" där personerna gör sina val. Inom "marknaden" sker i princip rationella avvägningar när det är fråga om affärer mellan företag. Men när företagen vänder sig till konsumenter handlar argumentationen mer om emotioner och konsumenterna gör sedan sina personliga val. Hos "organisationer" kan man se ett mönster där ledningen gör rationella avvägningar, mellanchefer agerar mer utifrån emotioner och de enskilda medarbetarna tar frågeställningarna personligt. På "finanmarknaden" använder institutionella investerare och banker riskanalyser med hjälp av matematik, på konsulturnivå och i media bygger analyserna mer på emotionella faktorer, medan man på individnivå måste ta de personliga konsekvenserna av bedömningarna. *Men i alla dessa fall kan media spela en avgörande roll för hur risker framställs och därigenom uppfattas.*

Risk som vapen: Hur utnyttjar olika aktörer möjligheten att överdriva eller förringa risker i en verksamhet där de har intressen? Helgar ändamålen medlen?

Som individer är vi ständigt utsatta för falska förespeglningar. Några exempel på områden och aktörer kan vara kemikaliejordbruket – kemibolag, alternativa energikällor – miljövänner, naturläkemedel – homeopater, IT-bubblan 2000/2001 - analytiker/IT-bolag, EMU-valet 2003 - JA-kampanjen.

Det finns också exempel på medveten skräckpropaganda. Några exempel på områden och aktörer: klor - Greepeace m.fl, kärnkraftsavfall – kärnkraftsmotståndare, främlingsfientlighet - Sverigedemokrater, EMU-valet 2003 - NEJ-kampanjen.

Ett exempel på en lyckosam kampanj där risken användes som ett vapen är händelseförloppet kring Systembolaget åren 1993-1994 inför Sveriges inträde i EU. Utgångspunkten var att Systembolagets monopolställning var emot alla EU:s regler. Bolaget hade vid denna tid avlägsnat sig från den tidigare profileringen på socialt ansvar och i stället profilerat sig på god service till kunderna. Nu blev strategin att ge bilden av *Socialt Ansvar* först, därefter *Service och Kvalitet*. Man skulle möta riksdagsledamöterna där de är mest mottagliga. Lösningen blev att skapa en internationell expertpanel som uttalade sig om risken för ökad alkoholkonsumtion i landet om inte Systembolaget behölls, att sprida detta budskap vid olika länskonferenser där det fördes vidare i regional- och lokalmedia. Resultatet blev en nytändning inom bolaget för Socialt Ansvar, ett ökat stöd bland riksdagsledamöterna för att behålla bolaget och Sverige kunde förhandla fram undantaget för "detalj-handelsmonopolet".

Det finns anledning att ställa frågor om etik – helgar ändamålet medlen? Klart är att tekniken för skräckpropaganda är allmänt tillgänglig. Motmedlen måste finnas i den professionella etiken (varje profession bör debattera och hitta sin "codex") och i den samhälleliga etiken (den politiska kulturen). *Det finns inget ändamål som helgar lögnen eller medveten skrämsel eller förespeglningar. Sanningskravet är helt avgörande.*

Försvaret: Kan man göra något mot falska förespeglningar, snedvriden journalistik och medveten skrämselpropaganda?

Ett konkret exempel på åtgärder som har lett till betydelsefulla förändringar av politiska beslut var hämtat från energipolitiken och gällde det "oåterkalleliga" beslutet att avveckla kärnkraften. Riksdagen hade ju redan 1980 uttalat att kärnkraften skulle vara avvecklad senast år 2010. Enligt energipolitiska riktlinjer som antagits av riksdagen år 1987 skulle en reaktor tas ur drift år 1995 och en andra år 1996. Vid samma tillfälle beslutades om en kontrollstation år 1990, vid vilket det skulle konkret klargöras vilka åtgärder för energitillförsel som måste vidtas för att inte den "tidigarelagda" avvecklingen av de två reaktorerna skulle resultera i elbrist eller osäker eltillförsel och för att den elintensiva industrins energiförsörjning skulle tryggas. Sannolikt uppfattades kärnkraftsföretagen av allmänheten vid denna tid som dominerade av teknokrater utan känsla för vanliga människors oro för tekniken, alltså en negativ bild.

År 1991 ingicks en politisk överenskommelse av en majoritet i riksdagen (s, fp, c) om ändringar i gällande energipolitiska riktlinjer. Innebörden av de nya riktlinjerna var att skrivningarna om den "tidigarelagda" avvecklingen 1995 och 1996 försvann. Av överenskommelsen framgick vidare att frågan om när kärnkraften skulle vara avvecklad inte varit föremål för överläggningar mellan partierna, men att sluttidpunkten 2010 fortfarande gällde. Vad möjliggjorde – vad låg bakom – denna omsvängning i partiernas ställningstaganden?

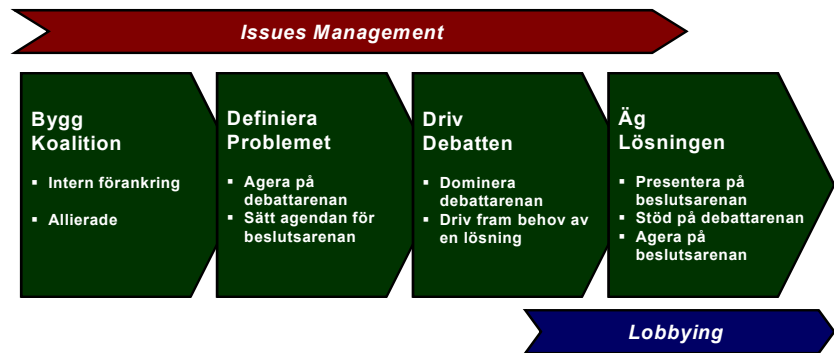
En faktor bakom omsvängningen var att kraftbolagen åren 1989-1991 genomförde en kampanj där de tonade ner diskussionen om tekniken att framställa el (genom kärnenergi eller på andra sätt) och i stället fokuserade på människors behov av elenergi. Man riktade målmedvetet in sig på information till olika grupper som fackliga organisationer, hyresgäster, villaägare och den elintensiva industrin. Man använde sig medvetet av nya företrädare i sin riskkommunikation. Resultatet blev att den allmänna opinionen började svänga till förmån för kärnkraft, kraftbolagen fick en affärsmässig "nytändning" och deras isolering i samhället bröts.

För att försvara ett politiskt beslut bör man tänka på att allmänheten tenderar att lita på människan, inte på tekniken, och att man litar på det man känner igen, har besökt, har sett med egna ögon eller har provat på. Man bör kommunicera genom att visa människorna som tar ansvar, låta människor se, ta på, besöka samt visa journalister "kontrollrummet". Det är dessutom strategiskt att relatera till kända/invanda företeelser, undvika vetenskapliga och tekniska termer samt undvika sannolikhetskalkyler. Strategin för att påverka politiska beslut kan illustreras med följande bild.

Försvar

Identity

Att påverka politiska beslut

22

”Corporate Social Responsibility”: Systematiserad riskbedömning.

För att illustrera systematiserade riskbedömning som den dagligen förekommer i och utförs av företag hänvisades till följande bild.

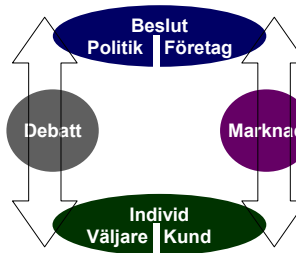
CSR

Identity

Beslutssystem i otakt => hög risk för företag

Politisk process

Beslutsarenan speglar debattarenan.
 Blockpolitiken gör att svansen viftar på hunden.
 Individens preferenser speglas inte alltid av partierna.

Marknadslogik

Företagen svarar mot preferenserna på marknaden.
 Konsumenten väljer både etiskt och som "economic man".
 Konsumenternas köpval speglar inte alltid deras politiska preferenser.

Lagar och regler stämmer inte med konsumenternas efterfrågan. Verklig efterfrågan stämmer inte med förväntad.

25

Olof Söderberg

Hur går vi vidare?

Allmän diskussion under ledning av Ulla Swarén, tidigare ordförande i Riskkollegiet.

Ulla betonade inledningsvis betydelsen av att ha en helhetsbild av de olika momenten i processen med riskhantering, med den vetenskapliga riskuppskattningen, riskkommunikationen och olika aktörers agerande i övrigt. Därigenom blir det lättare att närmare analysera de olika roller som ingår i processen men också att försöka hitta var det stora problemet eller ibland problemen ligger i det enskilda fallet - när det finns risk att mycket kan gå snett. Ett sådant ofta förekommande problem är icke-fackmannens svårighet att förstå grundläggande biologiska/kemiska mekanismer i levande material samt vilka inneboende möjligheter och begränsningar som finns i toxikologiska respektive epidemiologiska undersökningar, något som redan berörts av flera föredragshållare. För ytterligare belysning av detta hade Riskkollegiet bitt Margareta Törnqvist att presentera ett förberett inlägg.

Margareta Törnqvist, docent, Miljö kemi, Stockholms universitet

Med akrylamid som exempel beskrev Margareta Törnqvist svårigheterna vid information om cancerrisker. Cancer är ofta ett stokastiskt fenomen med linjärt dos-respons samband utan tröskel. Detta innebär att även en mycket liten dos ökar sannolikheten för uppkomst av cancer. Cancer uppkommer dessutom ofta som ett resultat av samverkan mellan många olika faktorer. Det är svårt för människor att föreställa sig vad en liten cancerrisikförhöjning egentligen betyder och statistisk styrka och osäkerhet diskuteras sällan vid riskinformation. Cancer är en fruktad sjukdom och det är viktigt att undvika onödig oro.

Individ/kollektivrisk är viktiga men ofta motsägelsefulla begrepp som lätt skapar förvirring. För den exponerade allmänheten är individrisken relativt liten men kollektivrisken stor, medan de som exponeras i yrkesmiljön vanligen löper en stor individrisk men liten kollektivrisk. Vem skall oroas och vem skall inte oroas?

Föredragshållarna Åke Bergman, Boel Berner, Ann Thuvander och Lena Wollin lyfte sedan på uppmaning fram var sin särskilt angelägna fråga för diskussionen att ytterligare fokusera på, såsom

- vikten av statistik i många sammanhang; statistik går att ljuga med; vem man är kan spela in
- betydelsen av en klar rollfördelning vid riskkommunikation, där det också går att lära av internationella erfarenheter
- mer utbildning behövs i just riskkommunikation, inte minst för forskare
- viktigt att forskare gör sig hörda och inte trycker i busken, samtidigt som man måste agera ansvarsfullt gentemot bl a myndigheter.

Den efterföljande diskussionen

blev livlig. Här några exempel på synpunkter och uppmaningar:

- Människor i den s k expertens omvärld är inte dumma (möjligen okunniga): Undvik "vi och dom"- tänkande!
- Far aldrig med osanning! Viktigt med öppenhet också om vetenskaplig osäkerhet.
- Den som har högsta trovärdigheten har mest att förlora.
- Det skapar förvirring när forskare munhuggs i media; vetenskapliga frågeställningar har sina egna fora.
- Spela inte på människors omedvetna föreställningar när det gäller risker!
- Varje aktör i riskhanteringsprocessen bör agera självständigt.
- Välj målgrupp och anpassa riskkommunikationen till denna. Om budskapet måste förenklas för att nå fram, överväg noga var den acceptabla gränsen för en sådan förenkling ligger!
- Var observant på att omedvetna värderingar hos forskare, som är verksamma i olika miljöer, kan göra att de tolkar data olika.
- Det är viktigt att skilja på 'forskaren' och 'vetenskapen' - alla forskare är inte goda representanter för sin vetenskap.
- En fullständig riskhantering innefattar vägning av risken mot nyttan av den aktuella riskfaktorn liksom en analys av alternativen. Särskilt det sistnämnda är en svår och därför ej sällan försummad aspekt i riskkommunikationen. En enskild forskare förväntas hålla sig till den del av problemet som han eller hon behärskar men kan främja att problemet vid behov, genom andra, får en vidare belysning.

Avslutningsvis försökte man precisera vad individen kan göra och vad Riskkollegiet kan göra för att vi skall komma vidare. Diskussionsledaren gjorde följande sammanfattning.

- Var och en måste klargöra sin egen roll, skärskåda sina motiv och agera etiskt och professionellt. Det innefattar också hänsyn till omvärlden och vad den aktuella situationen kräver.
- Riskkollegiet kan bidra genom att utgöra ett professionellt nätverk, tillhandahålla ett forum för diskussioner kring aktuella riskproblem, arrangera seminarier med ett brett aktörsperspektiv på "riskfrågehantering" och eventuellt också genom att anordna viss utbildning.

Ulla Swarén och Marie Haag Grönlund

Risknytt

Nyhetsblad från
Riskkollegiet - svensk
föreningen för
riskvetenskap

Redaktion -

Kollegiets styrelse:

*Ordförande och
ansvarig utgivare:*

Olof Söderberg

Vice ordförande:

Ann Enander

Kassör:

Stefan Backe

Övrig ledamöter:

Niklas Möller (*dokto-
randombud*):

Peter Stern (*vice
sekreterare*)

Suppleanter:

Ulf Bäverstam

Marie Haag Grönlund

Dick Hedberg

Titus Kyrklund

Redaktör:

Marie Haag Grönlund

Kansli:

Sigbladh Administration

HB, Box 10022, 181 10

Lidingö

E-post:

riskkollegiet@riskkollegiet.nu

Tel: 08-731 43 95

Fax: 08-731 43 99

Postgiro: 63 58 95-6

Webredaktör:

[marcus.abrahamsson@
brand.lth.se](mailto:marcus.abrahamsson@brand.lth.se)

Webplats:

www.riskkollegiet.nu

Nya medlemmar

Nya medlemmar i Riskkollegiet är

Lars Antonsson, Erik Midholm, Johan Ingvarson, Johan Enkvist, Krister Pettersson,
Per Holmgren, Mathilda Börjesson

risk kollegiet

svensk förening för riskvetenskap